

Akademik Mirko Pejanović
Redovni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine /
Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina Full Member
pejanovicm@hotmail.com

UDK 94(494.15)

**CJELOVITO ISTRAŽIVANJE ULOGE PAŠAGE MANDŽIĆA
U TUZLANSKOM PROCESU**

**COMPREHENSIVE RESEARCH OF PAŠAGA MANDŽIĆ'S ROLE
IN THE TUZLA PROCESS**

U izdanju Udruženja za modernu historiju – UMHIS Sarajevo 2021. godine izašla je iz štampe knjiga “Tuzlanski procesi: 70-ih godina XX stoljeća”. Knjigu je uredio sarajevski historičar prof. dr. Husnija Kamberović, a recenzirali akademik Mirko Pejanović, prof. dr. Husnija Kamberović i akademik Slavo Kukić.

The book “Tuzla Processes: 1970s“ was published by the Association of Modern History - UMHIS Sarajevo in 2021. The book was edited by the Sarajevo historian Prof. Dr. Husnija Kamberović, and reviewed by academician Mirko Pejanović, Prof. Dr. Husnija Kamberović and academician Slavo Kukić.

Sažetak

Knjiga “Tuzlanski procesi: 70-ih godina XX stoljeća” autora prof. dr. Kadrije Hodžića, profesora Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, predstavlja cjelovito istraživanje toka političkih zbivanja u vezi sa ulogom Pašage Mandžića u razvoju Tuzle i tuzlanske regije. Bitno je imati u vidu da Pašaga Mandžić pripada vodećim komunističkim kadrovima koji su u Bosni i Hercegovini organizovali 1941. godine ustanak protiv fašističke okupacije zemlje. Kao istaknuti antifašistički borac Pašaga Mandžić će u martu 1942. godine postati komesar Prvog partizanskog udarnog bataljona, formiranog u Srednjem kod Sarajeva. Zajedno sa Avdom Humom, Rodoljubom Čolakovićem i Đurom Pucarom Starim učestvuje u pripremama za održavanje Prvog, Drugog i Trećeg zasjedanja ZAVNOBIH-a. Na Trećem zasjedanju ZAVNOBIH-a 1945. godine u Sarajevu Pašaga Mandžić je izabran za člana prve Narodne vlade federalne Bosne i Hercegovine.

U vremenu poslije Drugog svjetskog rata Pašaga Mandžić obavlja brojne dužnosti, od predsjednika Tuzlanskog sreza do drugih dužnosti u republičkim organima Bosne i Hercegovine.

Početkom 70-ih godina XX stoljeća, na poziv rukovodstva Saveza komunista opštine Tuzla, Pašaga Mandžić, kao penzioner, dolazi u Tuzlu i svojim iskustvom doprinosi ekonomskom i privrednom razvoju svoga rodno grada. Nakon smjene Seada Babovića, sekretara Opštinskog komiteta SK Tuzla, Pašaga Mandžić sa svojim pogledima na razvoj privrede Tuzle dolazi u sporenja i sukob sa aktuelnim političkim

rukovodstvom Tuzle. Do stvarnog obračuna rukovodstva Saveza komunista Tuzle i Pašage Mandžića dolazi na osmoj sjednici OKSK Tuzle 1971. godine. Međutim, taj sukob nije imao karakter političke afere. Dublji sukob Pašage Mandžića sa Savezom komunista Bosne i Hercegovine nastaje 26. juna 1973. godine na proširenoj sjednici Sekretarijata CKSK Bosne i Hercegovine, kada Pašaga Mandžić individualno otvara pitanje grešaka rukovodstva komunističke partije za Bosnu i Hercegovinu u organizaciji i vođenju ustanka u istočnoj Bosni. O ovom pitanju će doći do šire rasprave na Sekretarijatu CKSK Bosne i Hercegovine. Stanovište Pašage Mandžića je dobilo ocjenu da se radi o jednom vidu nacionalizma opasnog za tretiranje karaktera ustanka i narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini. Tada se nije ostalo samo na idejnoj kritici Pašage Mandžića. Uslijedile su optužbe na račun Pašage Mandžića i grupe ljudi koji su sa njim bliže sarađivali u Tuzli od CK-a i Službe državne bezbjednosti.

Proveden je brutalan postupak Službe državne bezbjednosti prema članovima tuzlanske grupe, a potom i sudski proces u Tuzli. Postoji i vjerovanje da je Pašagu Mandžića od sudskog procesuiranja zaštitio Josip Broz Tito na inicijativu Đure Pucara.

Autor knjige prof. dr. Kadrija Hodžić izvodi višegodišnje istraživanje tuzlanskih procesa na interdisciplinarnoj osnovi. Rezultati istraživanja osvjetljavaju sve ono što se odvijalo u tuzlanskim procesima 70-ih godina XX stoljeća.

Cjelina rezultata istraživanja omogućuje novo društveno vrednovanje uloge Pašage Mandžića u narodnooslobodilačkoj borbi i društveno-ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine i rodnog grada Tuzle nakon Drugog svjetskog rata. U decenijama koje dolaze uslijedit će pouzdano kritičko vrednovanje doprinosa istraživanja prof. dr. Kadrije Hodžića uspostavi cjelovite historijske istine o jednoj revolucionarnoj ličnosti kakva je bio Pašaga Mandžić.

Summary

The book "Tuzla Processes: 1970s," by Prof. Dr. Kadrija Hodžić, professor at the Faculty of Economics, University of Tuzla, presents a comprehensive study of the course of political events related to the role of Pašaga Mandžić in the development of Tuzla and the Tuzla region. It is important to keep in mind that Pašaga Mandžić belongs to the leading communist cadres who organized an uprising against the fascist occupation of the country in Bosnia and Herzegovina in 1941. As a prominent anti-fascist fighter, Pašaga Mandžić will become the commissioner of the First Partisan Strike Battalion, formed in Srednje near Sarajevo, in March 1942. Together with Avdo Humo, Rodoljub Čolaković and Đuro Pucar - Stari, he participated in the preparations for the First, Second and Third Sessions of ZAVNOBIH. At the Third ZAVNOBIH Session in 1945 in Sarajevo, Pašaga Mandžić was elected a member of the first People's Government of Federal Bosnia and Herzegovina.

In the post Second World War period, Pašaga Mandžić performed numerous duties, from the president of the Tuzla District to other duties in the republican bodies of Bosnia and Herzegovina. In the early 1970s, at the invitation of the leadership of the League of Communists of the Municipality of Tuzla, Pašaga Mandžić, as a pensioner, came to Tuzla and with his experience contributed to the economic development of his hometown. After the dismissal of Sead Babović, Secretary of the Municipal

Committee of SK Tuzla, Pašaga Mandžić with his views on the development of Tuzla's economy comes into dispute and conflict with the current political leadership of Tuzla. The actual showdown between the leadership of the League of Communists of Tuzla and Pašaga Mandžić took place at the Eighth Session of the OKSK Tuzla in 1971. However, that conflict did not have the character of a political affair. Pašaga Mandžić's deeper conflict with the League of Communists of Bosnia and Herzegovina arose on 26 June 1973, at an extended session of the Central Committee Secretariat, Communist Party of Bosnia and Herzegovina, when Pašaga Mandžić individually raised the question of organizing and leading the uprising in Eastern Bosnia. Pašaga Mandžić's position was assessed as a form of nationalism dangerous for treating the character of the uprising and the national liberation struggle in Bosnia and Herzegovina. At that time, it was not only the ideological critique of Pašaga Mandžić. Accusations followed against Pašaga Mandžić and a group of people who worked more closely with him in Tuzla than the Central Committee and the State Security Service.

The brutal procedure of the State Security Service against the members of the Tuzla group was carried out, and then the court process in Tuzla. There is also a belief that Pašaga Mandžić was protected from prosecution by Josip Broz Tito on the Đuro Pucar's intercession.

Author Prof. Dr. Kadrija Hodžić conducts many years of research on Tuzla processes on an interdisciplinary basis. The results of the research shed light on everything that took place in the Tuzla processes of the 1970s.

The whole result of the research enables a new social evaluation of the role of Pašaga Mandžić in the national liberation struggle and socio-economic development of Bosnia and Herzegovina and the hometown of Tuzla after the Second World War. In the coming decades, a reliable critical evaluation of the contribution of the research of Prof. Dr. Kadrija Hodžić establishes complete historical truths about a revolutionary figure such as Pašaga Mandžić.

1) Uvodni predtekst

Rukopis istraživačke studije “Tuzlanski procesi: 70-ih godina XX stoljeća” autora prof. dr. Kadrije Hodžića napisan je nakon višegodišnjeg istraživanja arhivske građe i relevantne literature o jednom fenomenu koji se odnosi na život, revolucionarni rad i društveno djelovanje Pašage Mandžića u vremenu od 50-ih do 70-ih godina XX stoljeća. U tim godinama Pašaga Mandžić je vodeća ličnost u procesima ekonomskog i političkog razvoja Tuzle. Polazimo najprije od pitanja ko je Pašaga Mandžić.

Pašaga Mandžić je radnik iz Tuzle, koji postaje član Komunističke partije Jugoslavije 1929. godine. Pašaga Mandžić je vođa mjesnog komiteta KPJ za Tuzlu 1931. godine. Zbog svog revolucionarnog djelovanja, uhapšen je i osuđen na robiju od četiri godine, 1932–1936. godine u ozloglašenom kazamatu u Sremskoj Mitrovici.

Poslije izlaska iz mitrovačke kaznionice Pašaga Mandžić organizuje rad Komunističke partije u Tuzli i 1938. godine postaje sekretar Oblasnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Tuzlu. Te godine je izabran i za člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu.

Jedan od najvažnijih događaja pred Drugi svjetski rat u komunističkom pokretu Jugoslavije, a nakon dolaska Josipa Broza Tita na čelo partije 1937. godine, odvija se u Zagrebu održavanjem Pete zemaljske konferencije u oktobru 1940. godine. Ova konferencija je posebno značajna po tome što oblikuje viziju i strategiju djelovanja Komunističke partije Jugoslavije u borbi protiv nadolazećeg fašizma i Hitlerove okupacije Evrope. Na Petoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije učestvuju pet delegata iz Bosne i Hercegovine. To su bili Đuro Pucar, Pašaga Mandžić, Iso Jovanović, Mujo Pašić i Stjepan Đaković. Radeći na provođenju zaključaka Pete zemaljske konferencije, Pašaga Mandžić će u vremenu fašističke okupacije Jugoslavije 1941–1945. godine postati jedan od vodećih revolucionara u organizovanju ustanka 1941. godine i narodnooslobodilačke borbe za oslobođenje Bosne i Hercegovine i Jugoslavije.

Pašagu Mandžića će zapasti istorijska uloga da, zajedno sa Avdom Humom i Rodoljubom Čolakovićem, bude na razgovoru sa Josipom Brozom Titom u Plahovićima kod Kladnja, u julu 1943. godine. Na tom razgovoru je nastala inicijativa da se započnu pripreme za održavanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, kada će se odlučivati o državno-pravnom položaju Bosne i Hercegovine u novoj federativnoj Jugoslaviji.

Pašaga Mandžić je bio vijećnik i na Prvom i na Drugom i na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a. Tako je dao doprinos izgradnji temelja državnosti Bosne i Hercegovine.

Nakon oslobođenja Jugoslavije i Bosne i Hercegovine, Pašaga Mandžić postaje ministar u prvoj Narodnoj vladi federalne Bosne i Hercegovine 1945. godine, a potom je biran za člana Vlade Narodne Republike Bosne i Hercegovine u sljedećim sazivima.

Od 1953. do 1959. godine Pašaga Mandžić obavlja funkciju predsjednika Tuzlanskog sreza. To je bio njegov prvi povratak u Tuzlu nakon narodnooslobodilačke borbe, kada pokazuje predani rad na izgradnji Tuzle i Tuzlanskog bazena.

U drugoj polovini 60-ih godina političko vođstvo opštine Tuzla, na čelu sa Sejmom Babovićem, sekretarom Opštinskog komiteta SK Tuzla, pokreće

inicijativu da Pašaga Mandžić, kao istaknuti revolucionar, iz Sarajeva dođe živjeti u Tuzli i tako učestvuje u osmišljavanju društveno-ekonomskog razvoja grada Tuzle i tuzlanskog industrijskog bazena. Potom su, u nadolazećim godinama, uslijedili društveni procesi i događaji u kojima će Pašaga Mandžić ući u neslaganja, konflikte i sukobe sa Opštinskim komitetom Saveza komunista Tuzle tokom 1971. godine. Sukobi nastaju zbog neslaganja o koncepcijama društveno-ekonomskog razvoja Tuzle.

Tih godina, zapravo 1973. godine, započinje Mandžićev sukob i sa Centralnim komitetom SK Bosne i Hercegovine, zbog pokušaja Pašage Mandžića da se nanovo utvrdi istorijska istina o krizi ustanka u istočnoj Bosni 1941. godine. Tok, razmjere i posljedice tog sukoba dubinski se rasvjetljavaju u istraživačkoj studiji prof. dr. Kadrije Hodžića pod naslovom "Tuzlanski procesi: 70-ih godina XX stoljeća".

2) Teorijsko-metodološki pristup istraživanju

Naučni radnik razvijenog kritičkog mišljenja, kakav je Kadrija Hodžić, svoje istraživanje zasniva na interdisciplinarnoj osnovi. Zapravo, Kadrija Hodžić u svom istraživanju tuzlanskih procesa uvodi istorijski, ekonomski, politološki i kulturološki aspekt.

Istorijske spoznaje o tuzlanskim procesima Kadrija Hodžić izvodi sistematskom analizom arhivske građe, analizom štampe, izučavanjem memoarske i druge literature. Hronološki slijed događaja i procesa u kojima učestvuje Pašaga Mandžić u Tuzli dovodi do elaboracije svih bitnih momenata u vezi sa političkim sporenjima između zvanične političke strukture opštine Tuzla i Pašage Mandžića tokom 1971. godine.

Unutar ekonomskog aspekta Kadrija Hodžić istražuje naučne i stručne osnove razvojnih projekata u Tuzli, posebno u oblasti hemijske industrije, zatim industrije proizvodnje kalcinirane sode, razvoja energetike i rješavanja posljedica slijeganja tla i urušavanja stambenih i drugih objekata usljed eksploatacije slane vode.

Politološki aspekt obuhvata kako političke procese tako i njihove nosioce. Kao istraživač, Kadrija Hodžić traga za promjenama u političkim stajalištima i političkim ponašanjima. Osobito su značajni oni momenti koji rasvjetljavaju kadrovske promjene u Opštinskom komitetu Saveza komunista Tuzle krajem 60-ih i početkom 70-ih godina. Najznačajnije mjesto u aspektu politološkog istraživanja postaje identifikacija centara političke moći. Ti centri su prepoznati u Centralnom komitetu Saveza komunista Bosne i Hercegovine na

nivou Republike Bosne i Hercegovine i Opštinskom komitetu Saveza komunista Tuzle. Komiteti nisu bili nosioci samo ideološke moći. Oni su raspolagali uticajem i instrumentima za vođenje kadrovske politike, raspoređivanje kadrova u privredi i državnoj upravi. Uz to, komiteti su imali vodeći uticaj za oblikovanje i usvajanje razvojnih projekata u privredi. Na toj moći nastaju sukobljavanja sa onima koji nisu istomišljenici. U tom kontekstu, sukob sa Pašagom Mandžićem je paradigma prerastanja neslaganja o koncepcijama ekonomskog razvoja Tuzle u političko neslaganje i stvaranje političke afere, a potom i policijske istrage, sa ciljem uspostavljanja optužnice za tuzlansku grupu, kao neprijateljsku, protiv razvoja samoupravljanja i socijalizma. Kao vođa te grupe označen je Pašaga Mandžić. Radi se o ljudima koji su imali, na temelju međusobnog poznavanja, privatno druženje sa Pašagom Mandžićem: dr. Salih Burek, Teufik Selimović Buđoni, Halid Čokić, Fadil Čokić, Ahmet Delibegović i Seniha Hodžić.

Sa svojim teorijskim znanjima o makroekonomiji i ekonomskom razvoju, kao i spoznajama u više naučnoistraživačkih projekata, prof. dr. Kadrija Hodžić hronološki prikazuje primijenjena razvojna i fundamentalna istraživanja koja je pripremao ugledni tuzlanski Institut za rudarska i hemijsko-tehnološka istraživanja. Sa svojih 200 naučnih i stručnih saradnika, Institut za rudarska i hemijsko-tehnološka istraživanja je postao respektabilna naučna institucija ne samo u Tuzli i Bosni i Hercegovini već i šire u Jugoslaviji, pa i inostranstvu. Pod rukovođenjem Saliha Bureka, doktora ekonomskih nauka, Institut za rudarska i hemijsko-tehnološka istraživanja je bio nosilac koncepcija i istraživačkih projekata za razvojne planove grada Tuzle i Tuzlanskog bazena. Tim projektima su oblikovani razvojni programi za izgradnju tvornice kalcinirane sode u mjestu Bukinje, kao i tvornice stakla. Zbog suprotstavljenosti koncepcija razvoja Tuzle, nije pokrenuta proizvodnja stakla. Fabrika kalcinirane sode u mjestu Bukinje je dobila svoju industrijsku lokaciju u mjestu Bukinje, ali je i njena izgradnja zaustavljena zbog suprotstavljanja Mandžić – Burek – Ivićeve koncepcije, na jednoj strani, i Hasić – Pribičevićeve koncepcije, na drugoj strani. Ova druga razvojna koncepcija je zagovarala izgradnju hlороalkalnog tehnološkog kompleksa i zato je imala podršku Izvršnog vijeća, Skupštine Bosne i Hercegovine i vodeće političke strukture u Tuzli.

Istraživanja Instituta za rudarska i hemijsko-tehnološka istraživanja su problematizirala eksploataciju slane vode i njene posljedice za slijeganje tla u starom urbanom jezgru Tuzle. U ekonomskom aspektu istraživanja Kadrije Hodžića posebno mjesto dobijaju naučno-teorijske koncepcije Saliha Bureka o mogućnosti promjene ekonomske politike Savezne skupštine i Saveznog izvršnog vijeća u vezi sa cijenama proizvoda sirovinske – bazne industrije,

koja je bila dominantna u Tuzlanskom bazenu i Bosni i Hercegovini. Na ovoj osnovi je Bosna i Hercegovina krajem 60-ih i početkom 70-ih godina uspjela da se u Saveznoj skupštini pokrene pitanje promjene položaja bosanskohercegovačke privrede u društveno-ekonomskom sistemu Jugoslavije.

Unutar svoga istraživanja Kadrija Hodžić je uključio i kulturološki aspekt razvoja grada Tuzle i njegovog okruženja sve od 50-ih pa do druge polovine 70-ih godina. Posmatrano u najširem kontekstu, u prve dvije decenije poslijeratnog razvoja Bosne i Hercegovine uslijedile su brojne promjene. Među tim promjenama jedna se odnosi na civilizacijska dostignuća u razvoju obrazovanja. Sva mjesna područja dobijaju osnovne četverorazredne, a krajem 50-ih godina i osmogodišnje škole. Grad Tuzla postaje središte razvoja srednjoškolskog obrazovanja. Uz mnoge srednje škole, primat su dobile škole u kojima su se obrazovali kadrovi tehničke struke za rad u proizvodnji. To su mašinska, hemijska, rudarska i građevinska srednja škola. Takav iskorak u razvoju srednjeg obrazovanja bit će nadograđen otvaranjem Tehnološkog fakulteta 1959. godine i drugih visokoškolskih ustanova u Tuzli. U vezi sa razvojem obrazovanja, u istraživanju je uočena uloga Pašage Mandžića. On tokom 50-ih godina, kao ministar u Vladi Bosne i Hercegovine, odlazi na fakultete Beogradskog univerziteta i obezbjeđuje da diplomirani studenti obavezno idu na rad u Bosnu i Hercegovinu. U Bosni i Hercegovini postoji velika potreba za visokostručnom radnom snagom. Upravo će tada, u obavljanju ove misije, Pašaga Mandžić upoznati Saliha Bureka kao studenta Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

Doprinos Pašage Mandžića u kulturološkoj sferi razvoja Tuzle nastaje i u pogledu sporta i fizičke kulture. U vrijeme kad je bio predsjednik Narodnog odbora Tuzlanskog sreza inicirao je izgradnju fudbalskog stadiona Nogometnog kluba *Sloboda*. Taj klub je imao posebnu ulogu u razvoju naprednog radničkog pokreta u Tuzli između dva svjetska rata.

U vezi sa opštim uslovima življenja građana Tuzle, u istraživanju je rasvijetljena uloga Pašage Mandžića u izgradnji velike bolnice 50-ih godina. Ova bolnica će u narednim decenijama postati i Univerzitetski klinički centar i nosilac zdravstvene zaštite ne samo građana Tuzle već i cijele regije sjeveroistočne Bosne. A zna se da je sjeveroistočna Bosna najmnogoljudnija regija u Bosni i Hercegovini. Istraživanje je pokazalo da je Pašaga Mandžić imao inicijative i dao doprinos održavanju spomeničke kulture: spomenik husinskim rudarima na ulazu u Husino. Mandžić je podupirao da njegov ratni saborac i umjetnik svjetskog ugleda Ismet Mujezinović dobije svoj atelje u Tuzli i završi više svojih umjetničkih ostvarenja.

3) Struktura i sadržaj istraživačke studije

Unutar cjeline interdisciplinarnog istraživanja Kadrija Hodžić sadržaj svoje istraživačke studije strukturira u osam poglavlja. Uz sadržaj studije priređen je dodatak o hronologiji života i rada inkriminiranih sudionika tuzlanske grupe.

U vidu sinteze, na kraju su oblikovana i zaključna razmatranja. Istraživačke tematske cjeline, koncipirane kao poglavlja, imaju svoj tematski i logički redosljed.

Prvo poglavlje autor istraživanja posvećuje konstrukt tuzlanske grupe. Kao glavne segmente ovog poglavlja Kadrija Hodžić elaborira: političku težinu “grupe”; povijesnu i političku pozadinu velike harange; genezu partijskih i političkih optužbi; međusobne veze sudionika “tuzlanske grupe”; listu bosanskih liberala. U ovo poglavlje je uključen i segment dosadašnjeg javnog očitovanja o Pašagi Mandžiću i “tuzlanskoj grupi”.

Drugo poglavlje odnosi se na suprotstavljene poglede o razvoju Tuzle. Više je segmenata u ovom poglavlju: fokus lokalnog razilaženja; zaustavljanje proizvodnje stakla; Tuzla propada; sukob koncepcija razvoja sode između Hasića i Pribičevića i Mandžića, Bureka i Ivića; odustajanje od fabrike sode u mjestu Bukinje; pobjeda Hasićevog razvojnog koncepta. Unutar ovog poglavlja su još dva segmenta: lokalpatriotizam kao politički grijeh i Burekove ocjene zapostavljanja razvoja Tuzle i Bosne i Hercegovine.

Treće poglavlje istraživačke studije odnosi se na prva razilaženja Pašage Mandžića sa Partijom 1971. godine. Razilaženje zvanično nastaje na osmoj sjednici opštinske konferencije Saveza komunista Tuzle, u januaru 1971. godine. Tada je započelo zvanično razilaženje opštinske organizacije Saveza komunista sa Pašagom Mandžićem. U zaključcima Opštinske konferencije Saveza komunista Tuzle Pašaga Mandžić je optužen za antisamoupravno i vanforumsko djelovanje. Na spisak Mandžićevih neprimjerenih ponašanja ušao je i njegov uticaj na koncipiranje i početak gradnje Fabrike sode u mjestu Bukinje. Optužen je i za prekomjerne investicije, a koje vode dupliranju kapaciteta. Iako je pod uticajem Pašage Mandžića za Fabriku sode postavljen kamen temeljac, njena izgradnja je obustavljena. U zaustavljanju gradnje ove fabrike učestvuje Izvršno vijeće odnosno Vlada Republike Bosne i Hercegovine na čelu sa Dragutinom Kosovcem, mada ne direktno. Uloga zvaničnog osporavanja projekta Fabrike sode u mjestu Bukinje pripala je Hazimu Hasiću, novopostavljenom direktoru Sonohemijskog kombinata “Soda-so”. Hasić se tada u tuzlanskom “Frontu slobode” promovira kao “poslovni čovjek novog kova”.

Unutar **četvrtog poglavlja** elaborira se Mandžićevo oživljavanje spornih pitanja ustanka u istočnoj Bosni. Sve je započelo kada je Pašaga Mandžić iznio primjedbe na knjigu Rasima Hurema u Institutu za istoriju u Sarajevu o temi ustanka u istočnoj Bosni. Zapravo, Mandžić je zatražio da se dadne nova ocjena grešaka tokom ustanka u istočnoj Bosni 1941. godine, a posebno u pogledu odnosa prema stradanju Muslimana od četnika. Iznesene primjedbe tokom razgovora u Institutu za istoriju postat će predmet informacije o kojoj će raspravljati i Sekretarijat centralnog komiteta, uz prisustvo Mandžića, 26. juna 1973. godine.

Nakon što je dao presjek ukupnih neslaganja partije sa Mandžićem, Mikulić je zaključio da se radi o Mandžićevom **“totalnom udaljavanju od politike Saveza komunista”** (navod prema stenogramu sa sjednice). Mikulić traži od Mandžića razumijevanje za greške koje su komunisti činili na početku ustanka u istočnoj Bosni, jer se pritom moraju uzeti u obzir uslovi u kojima su se ti događaji odvijali. Tada je iznesena optužba da je drug Pašaga i na **“nacionalnom planu nečist”** (navod iz stenograma sa proširene sjednice Sekretarijata CKSKBiH). Sekretarijat CKSKBiH je odbacio sumnjičenje i klevete koje je Mandžić uputio nekim drugovima. Na ovoj sjednici Pašaga Mandžić je izgubio povjerenje rukovodstva SKBiH. Mandžić je, kako istraživanje autora dokazuje, **ostao usamljen u svojim zahtjevima za ocjene grešaka komunista u partizanskom ustanku 1941. godine u istočnoj Bosni.**

Peto poglavlje istraživačke studije sadrži autorovo rasvjetljavanje najbitnijih momenata koji se odnose na konačno razračunavanje 1975. godine. Obuhvaćeni su ovi segmenti: Predsjedništvo CKSKBiH proglašava “neprijateljsku grupu iz Tuzle”; sjednica Predsjedništva CKSKBiH i Opštinskog komiteta Saveza komunista Tuzle; optužbe za staljinizam i “djelovanje s pozicije Informbiroa”; sjednice opštinskih komiteta Tuzle, Lukavca, Živinica i Gračanice; istražni postupak i smrt Pašage Mandžića; zašto Pašaga Mandžić nije sudski procesuiran?; obračun sa pojedincima iz drugog kruga “tuzlanske grupe”. Tokom istraživanja u fokusu ovog poglavlja našla se odluka o konačnom političkom obračunu sa Pašagom Mandžićem i “tuzlanskom grupom”. Do odluke je došlo **14. februara 1975. godine na sjednici Izvršnog komiteta Predsjedništva Centralnog komiteta SKBiH.** Traganjem za odgovorom na pitanje zašto Mandžić nije procesuiran, autor istraživačke studije Kadrija Hodžić dolazi do spoznaje da je **presudio Tito, a da je na Tita uticao Đuro Pucar Stari,** bosanskohercegovački revolucionar sa kojim je Pašaga Mandžić bio učesnik Pete zemaljske konferencije KPJ u oktobru 1940. godine i sa kojim je dijelio odgovornost, rad i aktivnost tokom narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije.

Šesto poglavlje obrađuje hapšenje i sudski proces. Segmenti ovog poglavlja svode se na: hapšenje i podizanje optužnice; osnov optužnice – verbalni delikt; izjavu svjedoka i Mandžićevo svjedočenje; političku šutnju i prva javna saopštenja; osuđenu neprijateljsku grupu u Tuzli; Mirzu Mukića, Peru Strugara i Saliha Bureka o povredama sudskog postupka; medijske osude.

Sedmo poglavlje je naslovljeno “Iza kulisa”. Ovo poglavlje obuhvata: stradanje osuđenika i muke njihovih porodica; propagandu o pozitivnom političkom raspoloženju; odnos Čolakovića, Mijatovića i Herljevića prema Pašagi Mandžiću; sukob Pašage Mandžića i Rodoljuba Čolakovića; Džemal Bijedić nije znao; potiskivanje Mandžića iz istorijskog sjećanja; feljton bijele mrlje tuzlanske istorije “Fronta slobode”; Mijatovićevo uveličavanje Herljevićeve uloge u edicijama o tuzlanskoj revoluciji; Herljevićeva opterećenja Mandžićem i falsificiranje istorije tuzlanske revolucije; karijere i privilegije lokalnih političara nakon afere s “tuzlanskom grupom”. U ovom poglavlju autor pronalazi izvore i izvodi moguće uvide u odnose između predratnih, ratnih i poratnih Mandžićevih saboraca: Cvijetina Mijatovića, Rodoljuba Čolakovića i Franje Herljevića. Iako za ovaj segment istraživanja nema dovoljno arhivskih izvora i memoarske građe, jer Cvijetin Mijatović i Franjo Herljević nisu pisali svoje memoare, autor istraživanja je naznačio više momenata koji **upućuju na poremećene odnose između ratnih saboraca**.

Osmo, završno poglavlje sadrži oživljavanje interesa za “tuzlansku grupu”. Autor istraživačke studije analizom objavljenih tekstova u medijima tokom 1990. godine pravi uvid u publicistička preispitivanja, zatim politička preispitivanja. Potom se pravi uvid u peticiju boraca NOR-a i agitaciju Šefkije Vrapca za rehabilitaciju Mandžića. Autor u ovom poglavlju uvodi u analizu **mogućnost uspostavljanja tranzicijske pravde**.

Zaključna razmatranja donose stajališta Kadrije Hodžića izvedena nakon višegodišnjeg istraživanja arhivskih izvora, memoarske literature, kao i bilješki iz razgovora sa živim akterima tuzlanskih procesa. Interpretaciju hronološki datih događaja i procesa autor istraživačke studije dokumentuje pozivanjem na izvore u 677 fusnota u kojima se označavaju svi relevantni izvori provedenog istraživanja veoma zahtjevne teme “Tuzlanski procesi: 70-ih godina XX stoljeća”.

4) Glavni rezultati i naučni značaj istraživanja

Po svom obuhvatu, istraživanje koje je izveo prof. dr. Kadrija Hodžić, a koje je objedinjeno u vidu istraživačke studije na preko 350 stranica pod naslovom “Tuzlanski procesi: 70-ih godina XX stoljeća”, predstavlja značajan naučni

doprinos spoznaji i istorijskoj objektivizaciji prelomnih društvenih kretanja u Tuzli od 50-ih pa do polovine 70-ih godina XX stoljeća. Samo je upornost, sistematičnost i koherentan teorijsko-metodološki pristup, kakav posjeduje Kadrija Hodžić, mogao izvesti ovako sveobuhvatno istraživanje o višedecenijskom društveno-ekonomskom razvoju Tuzle i protivvrječnostima i sukobima najvažnijih aktera socijalnog i političkog razvoja grada Tuzle, zapravo, između Pašage Mandžića i partijskog rukovodstva opštine Tuzla i partijskog rukovodstva Saveza komunista Bosne i Hercegovine.

Tokom istraživanja elaborirani su najvažniji aspekti društvenog razvoja Tuzle u vremenu od 1950. do 1975. godine.

Kada se rezultati istraživanja promatraju u cjelini, oni se mogu valjano razumjeti jedino unutar društveno-istorijskog konteksta razvoja Tuzle, Bosne i Hercegovine i SFRJ. Radi se o tome da je grad Tuzla i šire Tuzlanski bazen imao posebnu ulogu u razvoju **radničkog pokreta prije Drugog svjetskog rata**, kao i u organizaciji narodnooslobodilačke borbe. U takvoj ulozi grada Tuzle istaknuto, zapravo **vodeće mjesto je imao predratni revolucionar i član Komunističke partije Jugoslavije Pašaga Mandžić**. U podizanju ustanka protiv fašističke okupacije i formiranju partizanskih jedinica u istočnoj Bosni Pašaga Mandžić ima veliku ulogu kao član Pokrajinskog komiteta Komunističke partije za Bosnu i Hercegovinu, zajedno sa Avdom Humom, Đurom Pucarom, Rodoljubom Čolakovićem, Hasanom Brkićem i drugim. Pašaga Mandžić je postao politički komesar Prvog partizanskog udarnog bataljona, formiranog u Srednjem kod Sarajeva 13. marta 1942. godine, i to neposredno nakon poznatog savjetovanja u Ivančićima, uz prisustvo i vodeću ulogu Josipa Broza Tita. Na ovom savjetovanju su ustanovljene smjernice za dalji razvoj ustanka u istočnoj Bosni. Sredinom ljeta 1942. godine bit će formirana Šesta proleterska istočnobosanska brigada u Šekovićima, a Pašaga Mandžić će u činu njenog formiranja postati politički komesar brigade.

Istorijski je potvrđeno da je ova brigada tokom narodnooslobodilačkog rata postala kičma oružane partizanske borbe u istočnoj Bosni i nosilac vojničkog poraza četničkih snaga u istočnoj Bosni do kraja 1943. godine. Sa Šestom proleterskom istočnobosanskom brigadom Pašaga Mandžić je prošao Petu neprijateljsku ofanzivu na Sutjesci. Sa Šestom proleterskom istočnobosanskom brigadom Pašaga Mandžić učestvuje u prvom i drugom oslobođenju grada Tuzle 1943. i 1944. godine, tokom Drugog svjetskog rata.

Nakon vršenja više uloga u republičkim i saveznim organima Pašaga Mandžić postaje predsjednik Tuzlanskog sreza. Ovu dužnost obavlja od 1953. do 1959. godine. Tokom obavljanja uloge predsjednika Tuzlanskog sreza, Pašaga

Mandžić sve svoje stečeno iskustvo revolucionara i sav svoj ugled posvećuje ekonomskom razvoju Tuzle i Tuzlanskog bazena. Tada mu sve njegove aktivnosti donose rezultate: započinje izgradnja rudnika soli, integrišu se rudnici Kreka i Banovići, gradi se velika tuzlanska bolnica, otvara se Tehnološki fakultet.

Krajem 50-ih i u prvoj polovini 60-ih godina Pašaga Mandžić obavlja dužnosti u Republici i Federaciji. Ali, **preokret** nastaje 1967. godine, kada na inicijativu Seada Babovića, tada sekretara Opštinskog komiteta, Pašaga Mandžić, po **drugi put**, dolazi u Tuzlu sa ciljem da svojim iskustvom revolucionara i svojim ugledom radi na ekonomskom i socijalnom razvoju Tuzle. U tom cilju, dobija i svoj kabinet za rad u okviru kabineta sekretara Opštinskog komiteta Saveza komunista Tuzla.

Početak 70-ih godina Sead Babović prestaje biti sekretar SK Tuzle, a po svemu zbog toga što nije dovoljno kritički upozoravao Mandžića za njegovu samovolju u radu sa preduzećima u Tuzli. Na tu dužnost dolazi Esad Horozić. Tokom 1971. godine, nakon više kritika u privrednim preduzećima na držanje Pašage Mandžića u smislu nesamoupravnog i vanforumskog djelovanja, dolazi do **razračunavanja političkog rukovodstva Tuzle sa Pašagom Mandžićem**. Na toj sjednici (održanoj 17. januara 1971. godine) na kojoj se raspravlja o propustima, greškama i samovolji Pašage Mandžića prisustvuje i **Branko Mikulić**, tada predsjednik Centralnog komiteta SKBiH. Mikulić predlaže zaključak da na temelju izvedene rasprave ne treba praviti aferu. Zatražio je od Pašage Mandžića da prihvati sugestije koje su upućene na njegovo držanje i rad. I sam Mandžić je kazao da se slaže sa Mikulićem, ali prema diskusijama članova Opštinskog komiteta nije pokazivao slaganje. Tada će reći: “Ne želim nikakvu vlast. Želim da radim, da doprinosim razvoju Tuzle.” Međutim, daljnje neslaganje u koncepcijama razvoja rudarstva i hemijske industrije dovelo je do udaljavanja Mandžića u odnosu na ranije povjerenje koje je imao u partijskim organima i privrednim kolektivima Tuzle: u rudnicima i hemijskoj industriji.

Istraživačka studija “Tuzlanski procesi: 70-ih godina XX stoljeća” pravi mnoge uvide u **nastajanje neslaganja privrednih preduzeća i političkog rukovodstva Tuzle sa Pašagom Mandžićem**. Sve to slijedi kao posljedica prevaziđenog metoda rada Pašage Mandžića sa preduzećima i odnosa koji nastaju u društveno-ekonomskom razvoju Tuzle u vremenu novih dostignuća socijalističkog samoupravljanja i nove samostalnosti opština u komunalnom sistemu. **Sva bi tuzlanska politička neslaganja sa Pašagom Mandžićem ostala u krugu zatvorenih partijskih foruma i bez otvaranja političke afere da nije uslijedio preloman preokret u odnosima rukovodstva Centralnog komiteta SKBiH i samog Pašage Mandžića**. Do bitne promjene

u odnosima dolazi nakon što je Pašaga Mandžić javno zatražio da se nanovo uspostavi istorijska ocjena i istina o greškama partizanskog ustanka u istočnoj Bosni 1941. godine.

Centralni komitet SKBiH kao centar političke i svekolike moći i zaštitnik istorijske istine o NOB-u i revoluciji u 60-im i 70-im godinama društvenog razvoja Bosne i Hercegovine je zaustavio Pašagu Mandžića u njegovoj nakani da se **uopšte uđe u raspravu o novoj istorijskoj interpretaciji partizanskog ustanka u istočnoj Bosni 1941. godine.**

Zahtjevi Pašage Mandžića su ocijenjeni kao **nacionalizam** na sjednici Izvršnog komiteta Predsjedništva CKSKBiH, održanoj u junu 1973. godine. Od tada započinje potpuni **politički raskol i neslaganje Pašage Mandžića** sa stavovima i politikom Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Nakon ovog prelomnog zbivanja u odnosima Pašage Mandžića i Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine uslijedili su daljnji procesi ispoljavanja radikalnih mjera partijskih, a potom i policijskih organa prema političkim stavovima Pašage Mandžića i ljudima koji su ga podržavali.

U tadašnjim uslovima djelovanja Saveza komunista Bosne i Hercegovine primjenjivan je **metod provođenja policijske istrage protiv ideoloških neprijatelja**. Sa ciljem potpunog političkog slamanja Pašage Mandžića, konstruisana je “**tuzlanska neprijateljska grupa**”, nad kojom je provedena istraga i policijska tortura i proširen udar na integritet i politički ugled Pašage Mandžića. Na ovaj način Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine je odlučio da i po cijenu najstrožijih idejno-političkih mjera Pašagi Mandžiću **neće dozvoliti urušavanje jedinstva Saveza komunista na početku 70-ih godina XX stoljeća, niti će dopustiti rušenje jedinstvenih istorijskih ocjena narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine o ustanku i narodnooslobodilačkoj borbi protiv fašističke okupacije zemlje.**

Optužnica protiv “tuzlanske grupe” završena je presudom Opštinskog suda Tuzla u junu 1975. godine. Na kraju sudskog procesa, slomljen istragom, Pašaga Mandžić je okončao svoj život.

Provedeno istraživanje “Tuzlanski procesi: 70-ih godina XX stoljeća”, na temelju široke arhivske građe predstavlja veliki doprinos spoznaji istorijske istine o političkim konfliktima u sferi društveno-ekonomskog razvoja Tuzle od 50-ih do polovine 70-ih godina XX stoljeća. Istovremeno, provedeno istraživanje predstavlja doprinos daljnjem izučavanju političkih neslaganja i političkih konflikata u djelovanju i razvoju Saveza komunista Bosne i Hercegovine, uključujući i tuzlanske sukobe sa Pašagom Mandžićem u drugoj polovini XX stoljeća.